

## СУРХАНДЭРЬЯ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕ ДАҰЫСЛЫ СЕСЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Прекеева Амангүл – филология илимлериниң кандидаты, доцент

[amangul.prekeeva@mail.ru](mailto:amangul.prekeeva@mail.ru)

Өзбекстан мәмлекетлик көркем-өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

## ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЛАСНЫХ В ЯЗЫКЕ СУРХАНДАРЬНСКИХ КАРАКАЛПАКОВ

Прекеева Амангүл – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский филиал Узбекистанского государственного института искусства и культуры

## THE PECULIARITIES OF THE USE OF VOWEL SOUNDS IN THE SPEECH OF THE KARAKALPAKS OF SURKHANDARYA

Prekeeva Amangul – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nukus Branch of the State Institute of Culture and Arts of Uzbekistan

**Таянч сўзлар:** туркий тиллар, қарақалпоқ адабий тили, Сурхондарё вилояти қарақалпоқлари нутки, кипчок шеваси, унли товушлар, сингормонизм қонуни, дифтонг, глобал муаммо.

**Резюме.** Мақолада Сурхондарё вилояти қарақалпоқлари нутқидаги унли товушлар қарақалпоқ адабий тили билан қиёсий ўрганилиб, уларнинг қулланилиш хусусиятлари таҳлил қилинган.

**Ключевые слова:** тюркские языки, каракалпакский литературный язык, речь каракалпаков Сурхандарьинской области, кипчакский диалект, гласные звуки, закон сингармонизма, дифтонг, глобальная проблема.

**Резюме.** В статье изучаются гласные звуки в речи каракалпаков Сурхандарьинской области в сравнении с каракалпакским литературным языком, а также анализируются особенности их употребления.

**Key words:** Turkic languages, Karakalpak literary language, Surkhandarya Karakalpak language, Kipchak dialect, vowel sounds, law of vowel harmony, diphthong, global problem.

**Summary.** The article compares vowel sounds in the Surkhandarya Karakalpak language with the Karakalpak literary language and analyzes their usage.

**Кирисиў.** Сөйлөў сеслери тилимизде сөзлерди пайда етиўде тийкаргы шийки зат хызметин атқарады. Пикирди толық баянлаўда, яғный сөз жаратыўда адамзат тил сеслеринен ынамлылықлар тийкарында кең пайдаланады. Демек, сөйлөў сеслери жәмийетимизде адамлардың пикир алысыўында, ойларын жүзеге шығарыўда тийкаргы дерек. Бул деректен, яғный сеслерден ҳәр бир сөйлесимниң, миллеттиң өзине тән қолланыў өзгешеликлери бар. Сурхандарья карақалпақлары тилиндеги сеслердиң пайдаланыў өзгешеликлерин карақалпақ әдебий тили менен салыстырыў арқалы анықлаўды уйғардық. Себеби, олардың түпкиликли карақалпақлардан ажыралғанына үш жүз жылға шамалас ўақыт болған.

**Тийкаргы бөлим.** Сөйлесимдеги даўыссыз сеслердиң алмасыўы ҳәр түрли. Жасалыў орнына қарай жуўан даўыссыз сеслер жиңишке даўыссыз сеслер менен, гейде, керисинше алмасып отырса, жасалыў усылына қарай ашық даўыссызлар қысық даўыссызлар менен (ямаса оған керисинше) алмасады. Соның менен бирге, еринниң қатнасына қарай бөлинетуғын езиўлик даўыссызлар өз ара, еринлик даўыссызлар да бириниң орнына бири қолланылып, еринлик даўыссызлардың езиўлик даўыссызлар менен алмасыў жағдайлары да ушырасады.

**ә-а сеслериниң алмасыўы.** Қарақалпақ әдебий тилиндеги жиңишке ә сесиниң орнына сөйлесимдеги бир қатар сөзлердиң биринши буўынында жуўан а сеси қолланылады. Усы сеслердиң алмасыўы нәтийжесинде сөйлесимдеги жуўан айтылатуғын сеслер әдебий тилде жиңишке сес қолланылады: бәлент-баланд, әмеки-амаки, бәхәр-баҳар, мәжбүрий-мәжбүрий.

Баландта Бешбулақ дегән көлимиз бар. (Хомқан) Қызирик, Аңғар, Шерабад шөлләри узлаштиришта, мәжбүрий шу йакка көширилип әбкеткән (Хомқан) Қоңғыраттың тоқсан алты урығыда қазаяқлы-йам, башқасы-йам бар, бизләрға амаки болады. (Қолдаўлы МФЙ). Баҳарда кәтта ташқын болады, майда малларди әбкетәди. (Кәлла мазар).

Келтирилген сеслердиң алмасыўына керисинше, әдебий тилде а сеси қолланылатуғын сөзлер ә сеси менен алмасады. Бирақ ә~а сеслериниң алма-сыўына қарағанда а~ә сеслериниң алмасыў кубылысы өнимсиз ушырасады: Шу қошылыб-қошылыб ўон сәккиз ўота ўақтамғалигә киради (Жарқорған).

Н.А.Баскаков карақалпақ тилиндеги ә сесиниң өзгешелиги ҳаққында айтып өтеди, ал Э.В.Севортян хәм Ф.Г.Исхаковлар улыўма түркий тиллериндеги ә сесиниң араб-иран тиллеринен кирген сөзлер арқалы пайда болғанын көрсетеди [1].

Ҳақыйқатында да, изертленген аралық сөйлесимлерде келтирилген сөзлердиң көпшилиги араб-иран тиллериниң өзлестирмелери екенлиги байқалады.

**е~а сеслериниң алмасыўы.** Бул сеслердиң өз ара алмасыўы бир қатар сөзлерде ушырасады: кесел~кәсал, кеше~кеша, әмеки-амаки, гедей~кедай, мийўе~меўа, ләген~ләган, мәмлекет~мамлакат, әжел~ажал, әдет~адат, кетемиз-кетамиз, шежире-шажара, бәлент-баланд дегән-деган, хәм т.б.: Малларды бағыўға кетамиз. Қоңғыраттың тоқсан алты урығыда қазаяқлы-йам, башқасы-йам бар, бизләрға амаки булады. Бул ҳақида меним шажарам да бар. (Қолдаўлы М.Ф.Й). Баландта Бешбулақ дегән көлимиз бар (Хомқан). Қыш

айыға барып курутны баллар қолына аб *кутариб*, *меуадай* жеб жураберади. (Хомкан)

Усы еки сестің өз ара алмасып келиў жағдайлары қарақалпақ тилинің басқа диалектлери хәм сөйлесимлеринде де ушырасады [2]. Мысалы: кесе-кеса.

Артикуляциясы жағынан оның әдебий тилдеги *е* сесинен айырмасы жоқ, онда усы сестің сөз ишиндеги позициялық орны шекленбеген, яғный бул сес курамында жиңишке (тил алды) сеслери бар сөзлердің хәр қыйлы позицияларында – сөздің басы, ортасы, ақырында – түбирлерде де, аффикслерде де келе береді.

Аффикслердің фонетикалық вариантлары курамында келиўине қарағанда бул сес тил арты (жуўан) *а* сесинің тил алды (жиңишке) жубайласы болып есапланып, *е* сөйлесимде аффикслердің курамында *а* фонемасы менен комбинаторлы түрде алмасады.

Онда сөздің бас позициясында (анлаутта) дифтонг сыпатында, яғный *йе* түрінде айтылады хәм бул жағдай қарақалпақ тилин басқа гейпара түркий тиллеринен айырып туратуғын сыпатлы белгилерден есапланады [3].

Улыўма алғанда, сөйлесимде *е* сесинің қолланылыўы, тийкарынан, әдебий тилге сәйкес келеди.

*е~ə* сеслеринің алмасыўы санаўлы сөзлерде ушырасады: *несийбе-нәсиба, кесел-кәсәл, бенде-бәндә, сегиз-сәккиз, гелле-кәлла*: Қызирик, Ангар, Шерабад шөллери узләштиришта, мажбурий шу яққа көширилип *әпкеткән*. Каранабируста ҳеш ким *кәсәлләнмәди* (Хомкан) Тәжиқал апаңны урығы *сәккиз*, энасының урығы шанышқылы. (Кәлла мазар).

Усы еки сестің өз ара алмасып келиўи қарақалпақ тилинің басқа сөйлесимлеринде де ушырасады.

*о~у* сеслеринің алмасыўы. Әдебий тилде *о* сеси келетуғын жерде сөйлесимдеги гейпара сөзлерде *у* сеси айтылады: *онда~унда, оның~уның, ол~ул, сораў~сурау, молла~мулла, домалақ~думалақ*: Курутны *думалақлап-думалақлап* табаққа урып-урып курытып жайып қойамыс (Хомкан). Шуйерда мазараттің жайы қорған буса керак. (Кәлла мазар)

Изертленген аймақтағы бундай өзгешеликлер қарақалпақ тилинің басқа сөйлесимлери курамында да сезиледи. Әсиресе, кубла диалектинде жийи ушырасады. Сеслердің алмасыўлары түркий тиллердің хәр бирине тән хәм ертеден киятырған дәстүрий кубылыс, мәселен, қыпшақ топарындағы белгилі бир тиллердің өзінде де *о~у* алмасыўларын байқаймыз [4].

*о* сесинің сөздің басында (ўо) дифтонг түрінде айтылыўы жоқарыдағы *е* сыяқлы, улыўма тилимизге тән фонетикалық кубылыслардың бири. Сөздің анлаут позициясында *о* ның дифтонг сыпатында келиўи қазақ хәм ноғай, сондай-ақ, өзбек тилинің қыпшақ сөйлесимлеринде де ушырасады.

*о* сеси сөйлесимде түпкиликли қарақалпақ сөзлеринің тек биринши буўынында ғана қолланылады. Демек, *о* сесинің сөздің биринши

буўынында қолланылыўы көпшилик түркий тиллери, сондай-ақ, қарақалпақ тили хәм оның сөйлесимлери, соның ишинде, Сурхандәрәя қарақалпақлары тили ушын да улыўмалық кубылыс болып есапланады. Мысалы, Шу *қошылыб-қошылыб* ўон сәккиз ўота ўақтамғалиғә киради. (Жарқорған)

*ө* сеси. Бул фонема да *о* сыяқлы сөйлесимлерде сөздің басында *ʋө* дифтонг түрінде айтылады. Көпшилик түркий тиллердің даўыссызлар системасында бул фонема қолланылады. Келтирилген сөйлесимлерде қарақалпақ әдебий тили хәм қыпшақ топарындағы түркий тиллерине қарағанда (мәселен, оғуз топарындағы) тил ортасына бейимирек жасалады хәм қыпшақ тиллеринің айрықша бир белгиси: Баланда кәттә *көл* бар, Бешбулақ *көли*. (Хомкан). Сурхандәрәя ўәлаяты Хомкан қарақалпақлары тилинде *ө* сеси қарақалпақ тилиндегидей артикуляцияда айтылады. Шонда қирқта малды *көгәннәп* қызди қалына берган. (Кәлламазар).

Профессор Е.Д.Поливанов *үө* дифтонгларының қазақ, қарақалпақ киби түркий тиллерде хәм арқа Хорезм диалектлеринде бар екенлигин көрсетеди. Сурхандәрәя өзбек диалектлерин изертлеген алым Х.Ч.Файзиева «Барлық қыпшақ диалектлерине тән болған хәм В.В.Решетов көрсеткен 9-10 даўыссыз фонемаға ийе болған вокализм системасы *а-ә, у-ү, о-ө, и-ы, е-е*» бар» - деп атап көрсетеди [5].

*ө* сеси *о* сыяқлы қолланылыўы бойынша усы сөйлесимге хәм көпшилик түркий тиллерине бирдей, бирақ өзбек әдебий тилинде бул сес ушыраспайды, деген менен, қыпшақ диалектинде хәзирги күнде де бар екенлигин илимпазлар тастыйықлайды. Профессор Е.Д.Поливанов (*үө*) дифтонгларының қазақ, қарақалпақ киби түркий тиллерде хәм арқа Хорезм сөйлесимлеринде бар екенлигин көрсеткен [6].

*ы~у* сеслеринің алмасыўы: *бурын~бурун, мынаў~мунаў, даўыс~даўуш, ылақ~улақ* хәм т.б. Хар йили бахар айида Хамканга көшиб чиқамиз, қара мал ечки, *улақ-қозы* бақамиз. (Шерабад) Шерабад қарақалпақлар тилинде керисинше *у* сесинің орнына *ы* сеслерин айтыў жағдайлары ушырасады. Ақтиябр айида саўық тушғаннан қара *уйларди бызып* буйағын қышлаб йана бахарда чыкиб кетаберамиз. (Шерабад) Сеслердің бундай алмасыўы қарақалпақ тилинің арқа диалектинде ушырасатуғынын байқаймыз. Мысалы, Сылыўхан, бызаў хәм т.б.

Илимпаз С.Рахимов Сурхандәрәя диалектлеринде бул алмасыўлардың ушырасатуғынын айтады: «*У-ы* мысалы быйыл-бу йил» [7]. Бул алмасыўды өзбек тилине қыпшақ тиллеринің тәсиринен пайда болған деп есаплаймыз.

*Ы* фонемасы өзбек әдебий тилинде болмағаны сингармонизм кубылысы бар көпшилик түркий тиллерде ушырасады.

*Ы* сеси сөйлесимде сөздің барлық позициясында – сөздің басында, ортасында, ақырында, түбирлерде хәм аффикслерде де келе береді. Сөз ишинде келген позициясына қарай хәр қыйлы жағдайда – гейде ашық пәтли даўыссыз сыпатында, айырым орынларда редукцияға ушырап қысқа айтылады: *Оқушыларымыз*

барлығы бир жүз сексен, жыйырма мугаллим бар. Жаў кеганда өзиниң жаныны сақлайдигән жай. (Хомкан)

Бизиң пикиримизше, Сурхандарья қарақалпақларының аўызеки сөйлеў тилинде **ы** сесиниң жоқарыдағы мысалларда көргенимиздей қолланылады, бирақ қарақалпақ әдебий тилиндегидей барлық орынларда қолланыла бермейтуғынын байқадық.

**И фонемасы** – жуўан *ы* сесиниң жиңишке жубайы. Оның қарақалпақ, қазақ, ноғай хәм қыпшақ топарындағы басқа тиллерде де тил артына бейимирек (жуўан) артикуляцияда айтылатуғынын, ал түркий тиллериниң оғуз топарында да тил алдына жақынырақ (жиңишке) екенлигин алымлар айрықша көрсетип өткен.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги сыяқлы онда да *и* сеси сөздиң барлық позициясында – түбир хәм аффикслерде сөздиң басында, ортасында, ақырында қолланыла береді. **Ы** сесине ұқсап сөйлесимде сөздеги орнына байланысly хәр қыйлы жағдайда, гейде ашық пәтли даўысly сыпатында, айырым орынларда жүдә қысқа, гүмилжи айтылады: *Ечки-қойларды саўып, сүтин пишириб*, уйытып қатықты *күбиге* сап *пишиб, сары* май аламыс (Хомкан).

Демек, *и* сөйлесимде әдебий тилдеги сыяқлы сөзлердиң хәр қыйлы орынларында келиўи жағынан *а, е, ы* даўысlyларына ұқсайды. Бул жағдай ески хәм хәзирги түркий тиллерине улыўмалық ортақ кубылыс болып табылады. Булардан тысқары изертленген объектте *и* сесине байланысly мынадай фонетикалық кубылыслар бар: биринши буўынларда *ө, ү* сеслериниң биреўи келген сөзлердиң кейинги буўынларында *и* ниң *ү* сесине өтиўи әдеўир өнимли ушырасады, бирақ, бул кубылыс турақлы сыпатқа ийе емес.

Онда *у* сөздиң хәр қыйлы орынларында келиўи мүмкин, бирақ, екинши хәм оннан кейинги буўынларда, езиўлик **ы** фонемасының орнында келгенде *у* болып еситиледи.

**У –сеси** сөздиң басында даўыссызлардың ортасында, ақырында; *ун-ун, уйт-уйыт, пүтин- бутун, курт- қурут, суў; Ун* елатади, қайнатаниң уйига таўап қылиб киргизади (Шерабад). Қышлақта биз йечки-қойларды саўап, пишириб, уйытып күбига сап пишип сарымай аламыс. (Хомкан). Тойға *бутун* қышлақ аҳли келади.(Шерабад Кәлләмазар) Күбидан чыққан айранды қазанға сап қайнатиб *қурут* қыламыс. (Хомкан) Келин енди *Жаббарқұлдың* айласи болады. (Шерабад).

**У –сеси** тил арты сөйлесимде тил арты (жиңишке) фонема болып есапланады: Хәзирда аўылда *қара үй* тигип отырамыс, *қара үйди* соғатын устамыс бар (Хомкан). *Сүтти* пиширип қатық уйытамыс, қатықты *күписе* қуямыс, мынаў *күпи* майы (Кәлләмазар).

Демек, келтирилген фонема қарақалпақ әдебий тилдеги сыяқлы сөйлесимде де мәни айырыўшылық қәсийетке ийе. Ол (сес) жиңишке буўынлы түбир хәм дөренди түбирлердиң барлық орынларында келеди, бирақ, еринлик үнлеслик сөйлесимде турақлы болмағандықтан сөздиң ақырғы буўынларында гейде *и* сеси менен көбирек алмасады.

**Нәтийже.** Сурхандарья қарақалпақларының тили түпкиликли қарақалпақ тилине ұқсаслығы сақланған деп айта аламыз. Себеби дала әмелиятынан жыйналған материаллардан қарақалпақ әдебий тилиндеги даўысly сеслердиң Сурхандарья қарақалпақлары тилинде қолланатуғынын көрип өттик, бирақ қарақалпақ тилиндегидей барлық орынларда емес екенлигин аңладық. Бул жағдайға себеп болатуғын бир неше факторлар бар: Буның баслы себеби, өзбек миллети ўәкиллери менен сәўбетлес болыўы, билимди өзбек тилинде алыўы хәм ғалаба хабарлар қураллары сыяқлы тәсирлер нәтийжесинде тилинде өзгешеликлерди яғный сөйлесимди пайда еткен. Сурхандарья өзбеклериниң тилин илимпазлар қыпшақ диалектине киргизген хәм тили қарақалпақ тилине жүдә жақын екенин тилди салыстырып үйренгенимизде гўәсы болдық [8].

Академик В.В.Решетов Сурхандарья диалектериниң ең әҳмийетли лингвистикалық өзгешеликлери фонетикалық тәрәпинен контраст жуп даўысlyлар **у-ү, о-ө, ы-и, а-ә** бар екенлиги, нәтийжеде сингорманизм нызамының сақланыўы, (**ўо,үө,иэ**) дифтонгласыўы ҳаққында айтып өткен [9].

**Жуўмақ.** Түркий халықлардың көпшилиги көшпели турмыс кеширгени тарийхымыздан белгили. Қарақалпақлар да сол сыяқлы хәр қыйлы жағдайларға бола көшип-қоныўларды бастан кеширген. Усындай көшиўлер себепли Сурхандарья қарақалпақлары тилинде түпкиликли қарақалпақ тилинен өзгешеленип туратуғын сөйлесим пайда болғанлығын көрип өттик. Сөйлесимдеги даўысlyларға байланысly өзгешеликлер көп жағдайларда, улыўма түркий тиллерине тән сес алмасыўларының фонетикалық нызамлылықларынан келип шықса, айырым сөзлердеги фонетикалық кубылыслар аралас отырған халықлар – өзбек тилиниң өз ара тәсири нәтийжесинде пайда болған деп есаплаймыз.

#### Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – Москва, 1952.; Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – Москва, 1955. – С. 21; Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – Москва: 1955. – С. 62.
2. Бекбаўлов О. Қарақалпақ тилиниң Мойнақ говорының даўысlyлар системасы. // КК ФАН УзССР Хабаршысы. – Нөкис, 1963, №4. – Б. 90-97; Қарақалпақ тилиниң түслик диалектиниң фонетикасы бойынша бир канша бақлаўлар. // КК ФАН Узб Хабаршысы. – Нөкис, 1964, № 4. – Б. 78-85; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.
3. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. – Нукус, 1966; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 2. – Москва, 1952. – С.31.

4. Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. – Москва: 1955. – С. 45-46.
5. Файзиева Х.Ч. Сурхандарё ўзбек шевалари лугат хусусиятлари. – Термиз: 2024.
6. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности Каракалпакского языка. – Ташкент: 1933.
7. Рахимов С.Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари (Фонетика ,лексика). – Тошкент: «Фан»,1985.
8. Прекеева А. Исмайылова М.Сурхандарёя өзбеклери сөйлесиминиң қарақалпақ әдебий тилине қатнасы мәселесине . // Tamaddun nuri Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-marifiy, adabiy-badiiy jurnal, 4(67) 2025. 406-416-б.
9. Решетов В.В. К вопросу о транскрипции (приминительно особенностям узбекских народных говоров) – Ученые записки пединститута им.Низами. Вып.1, Ташкент, 1947. – С. 59-67; Узбек диалектологияси 41-б. Изучение узбекских народных говоров УзДМ, 1 Ташкент, 1957, – С. 8.)